

گیاه‌شناسی نزد دانشمندان مسلمان

بصری و ابن سکیت کوفی نیز اطلاعاتی درباره‌ی صورت‌ها، خواص و نام‌های گیاهان به نوشته‌های خود افزودند. در همین زمان ابوسعید اضمعی کتابی تحت عنوان «النبات و الشجر» تألیف کرد.

دانشنامه‌ی بزرگ «کتاب النبات» تألیف «ابوحنیفه احمدبن داود دینوری» در قرن سوم هجری است. اطلاعات لغوی، تاریخی و گیاه‌شناختی درباره‌ی گیاهان در این کتاب درهم تنیده شد. درستی و دقتی که در این کتاب به کار رفته در حد بالایی است. مطالب این کتاب را نویسندگان بعدی به فراوانی مورد استناد قرار دادند. این کتاب از معدود کتاب‌هایی بود که به بررسی علمی گیاهان، فارغ از کاربرد آن‌ها در پزشکی و داروسازی پرداخت. «فردوس الحکمه» تألیف «علی بن ربن طبری» نیز در این قرن تألیف شد. علی بن ربن طبری نخستین پزشک برجسته‌ی مسلمان از مردم شمال ایران بود، اما خود در بغداد می‌زیست.

در قرن چهارم هجری، چندین تحقیق فلسفی درباره‌ی گیاهان منتشر شد. یکی از رساله‌های «اخوان الصفا» به ریخت‌شناسی، رشد و نمو و تکوین گیاهان اختصاص دارد. ابن سینا در مبحث طبیعیات کتاب شفا، گیاهان را از نظر فلسفی و علمی بررسی کرده است. نخستین رساله درباره‌ی داروها که به زبان فارسی نوشته شد، کتاب «الابینه عن حقائق الادویه» تألیف ابومنصور موفق است.

ارزنده‌ترین کتاب داروشناسی در جامعه‌ی اسلامی کتاب الصیدنه تألیف ابوریحان بیرونی است. ابوریحان این کتاب را به زبان عربی نوشت و ابوبکر کاشانی آن را از عربی به فارسی برگرداند. این کتاب شرح ۸۵۰ دارو را در خود دارد.

در قرن ششم هجری کتاب معروف «چهار مقاله» تألیف «نظامی عروضی سمرقندی» منتشر شد. پیدایش گیاهان بخشی از این کتاب است. مؤلف در این کتاب قوای چهارگانه‌ای را که ضامن پیدایش و بقای گیاهان است، معرفی می‌کند: جاذبه، ماسکه، هاضمه و دافعه.

می‌دانیم که اسلام در شبه جزیره‌ی عربستان پدید آمد، اما خیلی زود سراسر خاورمیانه، آسیای مرکزی، شمال آفریقا و بخش‌هایی از جنوب شرقی آسیا را درنوردید و حتی دامنه‌ی آن تا شبه جزیره‌ی بالکان و اسپانیا نیز رسید. علوم را در اسلام می‌توان در دو جنبه بررسی کرد. یکی دانشی که از خارج از جامعه‌ی اسلامی به درون آن نفوذ کرد و دیگری دست‌آوردهای دانشمندان مسلمان.

دانشمندان مسلمان در بررسی‌های گیاه‌شناختی خود اگرچه گاه با دیدی فلسفی نیز به گیاهان می‌نگریستند و دیگرگاه از آن‌ها در علوم خفیه و کیمیاگری نیز استفاده می‌کردند، اما به جز چند استثنا آن‌ها عموماً به دنبال گیاه‌شناسی کاربردی، مانند یافتن دارو برای درمان دردهای جسمی و روحی آدمی، یا پیشبرد کشاورزی و کسب محصول بهتر و بیش‌تر بودند.

در آغاز، مجموعه‌ی بزرگی از اطلاعات علمی که حاصل کار دانشمندان یونانی، رومی، بابلی، هندی و ایرانی پیش از اسلام بود، اساس پژوهش‌های دانشمندان گیاه‌شناس مسلمان را فراهم آورد. قدیمی‌ترین منابع گیاه‌شناسی پیش از اسلام که دانشمندان مسلمان بدانان دسترسی داشتند و از آن‌ها استفاده می‌کردند، کتاب کشاورزی آپولونیوس دروغین، آثار ارسطو و تئوفراست و آثار داروشناختی دیوسکوریدس و جالینوس بود.

به نظر می‌رسد کتاب «الفلاحه النبطیه» تألیف «ابن وحشیه» که درباره‌ی کشاورزی قدیم خاور نزدیک همراه با مطالبی درباره‌ی علوم خفیه بود، در نخستین گیاه‌شناسان مسلمان تأثیر فراوان داشته است. علم گیاه‌شناسی ایرانیان نیز از طریق روایات شفاهی به دانشمندان مسلمان منتقل شد.

جابر بن حیان در قرن دوم هجری کتاب‌هایی درباره‌ی گیاه‌شناسی تألیف کرد. این کتاب‌ها را می‌توان نخستین نوشته‌های دانشمندان مسلمان دانست. علمای صرف و نحو این دوره، مانند ابونضر بن شمیل و ابوزید انصاری

... اما چون روزگار برآمد و ادوار فلک متواتر گشت و مزاج عالم سفلی نضجی یافت، جوهری که نبات از او ظاهر گشت، ایزد تبارک و تعالی او را چهار خادم آفرید و سه قوت. از این چهار خادم یکی آن است که هرچه شایسته‌ی او بود، بدو می‌کشد و او را جاذبه خوانند. دوم آن که هرچه جاذبه جذب کرده باشد، این نگاه می‌دارد و او را ماسکه خوانند و سوم آن که مجذوب را هضم کند و از حالت خویش بگرداند تا مانده او شود و او را هاضمه می‌خوانند و چهارم آن که آن چه ناشایست بود دفع کند و او را دافعه خوانند...

از کتاب چهار مقاله تألیف نظامی عروضی سمرقندی

در قرن ششم هجری «محمد بن محمود بن احمد طوسی» کتابی تحت عنوان «عجایب المخلوقات» نوشت. او در این کتاب حکایت‌هایی درباره‌ی گیاهان نوشته است. کتاب «عجایب المخلوقات» طوسی را نباید با کتاب پرمحتوای «عجایب المخلوقات» تألیف زکریای قزوینی اشتباه گرفت. در قرن هفتم هجری زکریای قزوینی دانشنامه‌ای تحت عنوان «عجایب المخلوقات» نوشت. این کتاب مجموعه‌ای از دانش پیشینیان همراه با گزارش‌هایی است که جهانگردان از سرزمین‌های دیگر با خود آورده بودند. این اثر علمی یکی از مهم‌ترین آثار گیاه‌شناسی فارسی است و با کتاب «عجایب المخلوقات محمد طوسی قابل مقایسه نیست.

نبات متوسط است میان معادن و حیوان، یعنی خارج است از جمادیت صرف که در معادن هست، لیکن کمال حیوانیت ندارد و این حس و حرکت، و اما مشارکت در بعضی قوی چون جاذبه و ماسکه و هاضمه و دافعه و غذایه و نامیه و متولده و مصوره. از برای آن که باری تعالی از بهر هر چیزی آفریند آلتی مخصوص که بقای شخص و نوع او بر آن موقوف باشد و آن چه بر آن زیادت باشد، حکمت بر آن اقتضا نکند و نبات به حس و حرکت حاجت ندارد...

از قرن هشتم به بعد، تألیف دانشنامه‌های گیاه‌شناسی رواج یافت. دایرة‌المعارف‌های شمس‌الدین نویری و حمدالله مستوفی از این گروه هستند. در کتاب «تحفه‌العجایب» تألیف «ابن اثیر» و آثار جزولی و عمر بن وردی نیز بخش‌هایی به گیاهان اختصاص داده شده است. دانشنامه‌ی «نزهت‌القلوب» تألیف حمدالله مستوفی قزوینی محصول این دوران است. این کتاب آمیزه‌ای از نوشته‌های پیشینیان، از جمله زکریای قزوینی است.

اگرچه تحقیقات دانشمندان اسلامی بیش‌تر روی طبقه‌بندی و فیزیولوژی گیاهان متمرکز می‌شد، اما ارتباط آن‌ها با محیط و نیز خواص نهانی آن‌ها مورد توجه بوده است. در قرون متأخر ملاصدرا و دیگران درباره‌ی نقش‌های روحانی و اخلاقی گیاهان و مشاهده‌ی شکل‌های مختلف گیاهان به عنوان نشانه‌های الهی توجه داشتند.

منابع

۱. علم در اسلام، به اهتمام احمد آرام، انتشارات سروش، چاپ اول ۱۳۶۶.
۲. علم در ایران، دکتر مهدی فرشاد، مؤسسه‌ی انتشارات امیرکبیر، چاپ اول ۱۳۶۵.
۳. تاریخ علم کمبریج، ترجمه‌ی حسن افشار، شرکت نشر مرکز، چاپ اول ۱۳۶۶.